

renta akademika Arnošta Kolmana, ktorý žije teraz v Moskve, bol však na niekoľko dní v Československu.

A. Kolman predniesol prednášku na tému *Protirečenie vo vede, v spoločnosti a v človeku*. Zameral sa v nej na niektoré aktuálne a v súčasnosti najviac diskutované problémy. Jeho úvodné slová vyvolali medzi prítomnými značnú ozvenu, súhlas s viacerými myšlienkami, ale aj nesúhlas a polemiku.

M. Kusý, A. Sirácky, E. Városová, J. Kánský, J. Bodnár a niektorí ďalší prítomní dali A. Kolmanovi viacero doplňujúcich otázok a vo svojich krátkych vystúpeniach usilovali sa stručne formulovať svoje stanoviská k nadhodeným problémom.

J. U.

NAD FILOZOFICKÝM DIELOM G. W. LEIBNIZA

MILAN ZIGO

Rozpätie záujmov a diela mysliteľa, o ktorom mám hovoriť, je na jednej strane výrečným dokladom jeho veľkosti, na druhej strane však zdrojom ťažkých, a osmelím sa povedať, doteraz nie celkom uspokojivo vyriešených problémov, spätých s jeho interpretáciou. O to viac, že aj súvislosti jeho diela sú často dosť podivné. Niekde prekračuje — bez akéhokoľvek pocitu závratu — svoju dobu do ďalekej budúcnosti, inde zasa, s rovnakou samozrejmou, akoby bezprostredne pokračoval v problémoch a nadväzoval na postupy dávnej minulosti, ktoré sa považujú buď za vyriešené, alebo za prekonaný omyl. Léon Brunschvicg hovorí, že ak na niekoho, tak práve na Leibniza sa výborne hodí Nietzscheho aforizmus, že „Nemci vždy boli buď predčerajší, alebo pozajtrajší, len nikdy nie dnešní“.

V menej duchapľnej, no o to vecnejšej podobe sa s obdobným názorom stretávame u väčšiny tých, čo sa podrobnejšie zapodievali Leibnizovým vedeckým a filozofickým odkazom. Až na malé výnimky všetci sa prikláňajú k názoru, že Leibniz mal koniec koncov vlastne dve filozofie. Rozdiel je iba v tom, nakoľko považujú tieto dve filozofie za diskontinuálne. Problém jednoty Leibnizovho myslenia je, nazdávam sa, kľúčovou otázkou celého komplexu problémov spätých s interpretáciou jeho diela, je najvšeobecnejšou formuláciou „problému Leibniz“.

Dôvodov pre podobné tvrdenie je viac ako dosť. Predovšetkým je to obrovská vzdialenosť základných pólův jeho filozofického diela, vymedzeného na jednej strane pokusmi o „calculus ratiōator“ a na druhej strane filozoficko-teologickými snaženiami o teodiceu, o „ospravedlnenie boha“. Ďalej teodiceu spracoval Leibniz ako sústavné dielo, v rôznych súvislostiach ju komentoval, polemicky bránil atď., kým svoju „logickú filozofiu“, ale aj pokusy o zasiahnutie do ďalších oblastí filozofie, spracoval — okrem polemických *Nových úvah* — v mnohých, častokrát fragmentárnych spiskoch alebo vyjadril iba v korešpondencii. S tým konečne súvisí i ďalšia, nie bezvýznamná okolnosť, že filozofia jeho života je filozofia teodicey, kým tá druhá je vlastne — ak sa tak možno vyjadriť — posmrtnou filozofiou. Diela, fragmenty atď., ktoré ju obsahujú, za Leibnizovho života nevyšli. Bol teda Leibniz svojich súčasníkov a je Leibniz novších pokolení a sme často na pochybách, či je to jeden a ten istý Leibniz.

Predsa si však myslím, že v podstate jestvuje len jedna Leibnizova filozofia, napriek nesmiernej vzdialenosti jej pólův a relatívnej nezávislosti jednotlivých jej oblastí, ktorá

spôsobuje, že sa môžeme sústrediť na niektorú z týchto častí a neprihliadať pritom na celok jeho filozofie. Je to okrem iného — a vari predovšetkým — dané tým, že jeho filozofia je pomerne silno vertikálne štrukturovaná. Ak však, zachytiac sa časti jeho filozofie, dostávame z nej odlišné koncepcie ako Leibniz, je to preto, že rozmýšľame inak ako on, pričom príčinou tohto iného rozmýšľania môže byť všeličo, počnúc od novej faktovej základne a končiac intenciou nášho filozofovania. Z tejto skutočnosti možno vysvetliť fakt, že z Leibniza čerpali podnety neskorší nemeckí osvietenici, romantici, transcendentálni idealisti (Kant i novokantovci), najrôznejší metafyzickí idealisti, nehovoriac ani o rôznych novších ideových „pravnikoch“ Leibnizových. No tieto okolnosti v nijakom prípade nedokazujú zásadnú heterogénnosť Leibnizovej filozofie, pretože heterogénnosť do tohto pôvodne homogénneho myslenia vnášajú až nasledovníci, prípadne aj interpretátori. Tam, kde z plurality možností uplatnil Leibniz z istých dôvodov jednu a ostatné prehliadol alebo zneuznal, uplatňujeme my, keď prípadne znovu premýšľame jeho myšlienkový postup, inú. Môže sa tým dokázať problematičnosť viacerých Leibnizových myšlienkových konštrukcií, ale nemá to nijaký vplyv — ak len neuvažujeme prenáhlene — na posudzovanie otázky jednoty a homogénnosti jeho filozofie

Je pozoruhodné, že práve tam, kde je Leibniz najviac pozajtrajší, v oblasti logiky, sa mimoriadne inšpiruje predvčerajškom. Záujem o novoscholastickú filozofiu jeho čias ho privádza aj k jej prameňom, k stredoveku a tu, hoci sa k nemu stavia v duchu osvietenstva kriticky, sa stretáva nielen s mimoriadnou autoritou aristotelovskej sylogistiky (čo ostatne preňho ako absolventa nemeckých univerzít nie je nič nového), ale aj s pokusmi Raymonda Lulla a jemu podobných, o vytvorenie nejakej „ars magna“, skrátka so zámermi, ktoré zjavne korešpondujú s jeho pokusmi o ars combinatoria, na ktoré nadväzuje široko rozvrhnutý pokus o vytvorenie „všeobecnej reči“ a logického kalkulu. Tento pokus sa môže posudzovať ako samostatné dielo, je však úzko spätý, čo ostatne nikto nepopiera, s celkom jeho filozofie. Zdôrazňovanie nutnosti nájdania elementárnych ďalej nedeliteľných prvkov (pojmov a operácií), z ktorých vznikajú zložití pojmy a výroky, úzko súvisí s jeho metafyzickými formuláciami v monadológii. Pravdaže, nejde tu o nejaký prostý návrat k scholastickej logike. Skôr vari možno tvrdiť, že v nej nachádza podnety, určité predbežné prostriedky, ktoré mu umožňujú pokročiť ďalej, než sa dostali všetci novovekí logici a metodológovia, ktorí mu boli bezprostredným podnetom (hlavne Descartes). A to tak ďaleko, že jeho projekty v tejto oblasti sa začnú realizovať až o nejaké poldruhastoročie. Netreba sa vyhýbať konštatácii faktu, že tak u stredovekých mysliteľov, ako aj u osvietenca Leibniza je formálna logika úzko spätá s filozofiou, budujúcou na pojme boha ako na základnom, či poslednom v rade predpokladov. Jeho snahy o všeobecnú reč súvisia aj s mnohými kultúrnymi (a politickými) projektmi, akými boli napríklad pokusy o zjednotenie náboženstiev, o vytvorenie jednotnej ľudskej civilizácie a podobne. Práve tieto snahy, ako to posledne na špeciálnom prípade Leibnizovej pozornosti voči čínskej filozofii, civilizácii, písmu atď. ukázal vo svojej knihe A. Zempliner, boli jedným z najvýznamnejších zdrojov Leibnizovho nenásytného záujmu o najrôznejšie oblasti ľudskej aktivity a jej prejavov a tým jeho polyhistorstva.

Monadologická koncepcia, ktorá je centrom jeho filozofie, je teda úzko spätá už s jeho logickými a dodajme aj vedeckými prácami. Princíp individuácie, princíp kontinuity a ďalšie, o ktoré sa opiera jeho monadológia, pôsobia samozrejme v špecifickej podobe už tu. A na druhej strane, bez logického zákona identity a zákona dostatočného dôvodu (hoci pri tomto druhom sa prejavujú isté rozdiely v jeho použití v Leibnizovej logike a jeho teodiceji) nie je predstaviteľná jeho metafyzická konštrukcia. Tieto zákony sú základmi, na ktorých ona stojí, sú v Leibnizovom poňatí viac ako logickými zákonmi,

sú zárodkom, v ktorom je koncentrovaná táto konštrukcia. Preto nikto, ani tí, čo hovoria o dvoch filozofiách u Leibniza, nepredpokladá úplnú nespojitosť jeho myslenia. B. Russell, ktorý označuje filozofické názory späť s jeho prácami v oblasti logiky za ezoterickú filozofiu, v tejto súvislosti výstižne poznamenáva: „Nájdeme v nej predpoklady mnohého z toho, čo sa v jeho všeobecnofilozofických tvrdeniach zdá byť svojvoľným alebo fantastickým“.

Keď prechádzame k Leibnizovej metafyzike, keď sa v nej trochu zorientujeme, sme v pokušení konštatovať, že jeho monadológia je vlastne pseudopluralizmus. Každá monáda obsahuje v sebe celý vesmír, je zrkadlom celého vesmíru a potenciálne — pri dosť voľnom, no nemyslím, že celkom svojvoľnom výklade — je vlastne sama vesmírom. Dajú sa v nej rozoznať črty Descartovho „ego“ a pri trochu odlišnej interpretácii črty spinozovského panteizmu. Tým ju nechcem redukovať na jedno či druhé a podceňiť nové momenty, ktoré do filozofického myslenia vniesla Leibnizova striktná aplikácia princípu individuácie. Lebo veď práve z nej pochádzajú viaceré dialektické prvky jeho filozofie, z tohto prameňa sa živili tiež rôzne filozofické tendencie, ktoré vyústili do dnešného personalizmu a pod. Bol to teda, z hľadiska histórie filozofie, z hľadiska rozvíjania jej imanentných možností podnetný postoj. No ukazuje sa, že napriek tomu bol to postoj neudržateľný. Je síce paradoxné, že prísne, nedialekticky uplatňovaný princíp individuácie viedol k určitým dialektickým formuláciám, avšak jedno je zrejme: Každá filozofia, ktorá bude vychádzať z myšlienky mnohosti substancií a ich úplnej samostatnosti (veď inak by to vlastne neboli substancie), stroskotá, ako nám to ukazuje Leibnizova filozofia, na otázke komunikácie medzi nimi. Z tejto situácie sú len dve cesty: alebo sa vzdať absolutizovaného princípu individuácie (čo znamená pochopiť ho dialekticky), alebo budovať špekulatívne konštrukcie na vyriešenie problému komunikácie substancií, ktoré nás dovedú tam, kam sme sa nechceli dostať, — k redukcionizmu a nedialekticky poňatému monizmu.

Leibniz, ako je známe, riešil v metafyzickej rovine tento problém (zdedený ostatne z karteziánskej filozofie) princípom „predurčenej harmónie“. Jeho výklad tohto princípu nie je jednoznačný a ostré výpady proti okazionalistickému používaniu Deum ex machina sú varovaním pred povrchným zosmiešňovaním tejto jeho myšlienky, v ktorej možno vidieť napríklad aj predchodcu dialektického ponímania identity, ako sa s ním stretávame vo vrcholnom období nemeckej klasickej filozofie. Leibniz tiež varuje pred jeho vulgarizáciou, o ktorú sa pričínili vlastne najmä Leibnizovi žiaci a v Teodiceii do značnej miery aj on sám. Avšak či už tak alebo onak, je to vo svojej podstate neudržateľná myšlienka, typický plod špekulatívnej metafyziky.

A tu by som chcel upozorniť na jednu zaujímavú okolnosť. Problém komunikácie absolútne nezávislých substancií, ktorý sa Leibniz na metafyzickej rovine pokúsil neúspešne vyriešiť práve spomenutým princípom, sa premietol aj do fyzikálnej roviny, kde jeho riešením bol predpoklad vnútornej aktivity fyzikálnych objektov, vyjadrený najostrejšie Leibnizovým zákonom zachovania živej sily, jedným z najväčších úspechov jeho dynamiky, ktorý je zároveň vnútorne spätý s jeho ďalšími priekopníckymi, i keď v danom období málo pôsobivými fyzikálnymi ideami, napríklad s relationalistickou koncepciou priestoru a času atď. Čo vyplýva z tohto konštatovania? Jeden a ten istý problém, ktorý na najvyššej metafyzickej rovine vedie k toľko vysmievanému a v každom prípade neudržateľnému princípu „predurčenej harmónie“, vedie na rovine fyziky k plodnému vedeckému zákonu i k ďalším podnetným prírodovedeckým myšlienkam. Treba však povedať, že táto súvislosť je vlastne až výsledkom Leibnizovej syntetizujúcej práce. Jeho fyzikálne a vôbec prírodovedecké názory majú okrem tohto metafyzického základu aj svoj rýdzo prírodovedecký pôvod v logickom rozbere doterajších koncepcií

(najmä však karteziánskej fyziky) i v pokusoch o pozitívne riešenie mnohých čisto vedeckých teoretických úloh a menej tiež v reflexiách nad určitým empirickým materiálom.

Nazdávam sa, že v dejinách filozofie sa často nie dost oceňuje táto funkcia vedy ako významného tmeliva tak veľmi rozmanitého a mnohovrstevnatého Leibnizovho filozofického diela. V každom jednotlivom prípade je veľmi ťažko sledovať, nakoľko jeho metafyzické konštrukcie podnecovali riešenie toho-ktorého prírodovedeckého problému a naopak. Myslím však, preda, že treba aspoň ako hypotetický názor s vysokým stupňom pravdepodobnosti akceptovať myšlienku, že v zdanlivom vnútornom súlade pozitívnych prírodovedeckých poznatkov a koncepcií (väčšine jeho prác v oblasti matematiky) s jeho metafyzickými koncepciami, on sám videl veľmi cennú záruku spoľahlivosti posledných. Jedným z najhlavnejších argumentov, ktorý možno pre to tvrdenie priniesť, je mimoriadne prepletanie sa metafyzických a prírodovedeckých myšlienok v jeho prácach, a to najmä v tých, ktoré sú venované problémom všeobecnofilozofickým. Do podrobnejších úvah sa tu však, pochopiteľne, nemôžeme púšťať.

Úzka spätosť jeho vedeckých snažení s úsiliami v oblasti metafyziky nachádza svoj výraz v myšlienke vzájomnej spätosti mechanistického a finalistického prístupu ku skutočnosti. Leibnizovo myslenie je vo všetkých oblastiach, aj v metafyzike; zjavne poznačené mechanizmom. Nič na tom nemení ani výskyt dialektických prvkov v tomto myslení, ani možnosť dodatočne dialekticky interpretovať jeho metafyziku. Takáto interpretácia prichádza post hoc a je vo svojej abstraktnosti násilná. Spomeňme tu len pokus H. Holza vyložiť dokonca dialektikomaterialisticky také centrálné pojmy Leibnizovej metafyziky ako monáda, duša, monas monadum — boh, perceptio, appetitus a podobne. Pri tomto pokuse sa sústreďuje na reálne dialektické *momenty* Leibnizovej filozofie, ktoré však preceňuje, povyšuje ich na to podstatné. Okrem toho vykladá tieto pojmy ako určité metafory, ktoré dostávajú svoje adekvátne vyjadrenie až v dialektikomaterializme, a tak sa mu darí „dokázať“ súčasne, že Leibniz nebol ani idealista, ani mechanista. Hoci sa pri tomto jeho postupe odhaľujú niektoré pozoruhodné stránky Leibnizovho myslenia, súvisiace s predhistóriou dialektického materializmu, preda sa jeho úvahy z hľadiska historicko-filozofického nielen nekorektné, ale až svojvoľné.

Pre tvrdenie o Leibnizovom mechanizme by sa v jeho metafyzike — o prírodovede ani nehovoriac — našlo dosť dokladov (napríklad chápanie jednoty ako uniformity, jeho výklad princípu continuity atď.). Zároveň však treba rešpektovať aj mnohé Leibnizove výroky o tom, že mechanistické vysvetľovanie skutočnosti a najmä aplikácia mechanizmu v oblasti metafyziky nepostačuje. Tieto výroky sú vzhľadom na historické okolnosti veľmi cenné, nech už máme akékoľvek výhrady k finalistickému „doplneniu“ mechanizmu, s ktorým Leibniz prichádza. Keď napríklad v *Rozprave o metafyzike* vyzýva, aby sa tí, čo chcú vysvetľovať súlad orgánov, ktorý konštatuje anatómia, pomocou odvolania sa na boha (t. j. finálnej príčiny) a tí, čo ho vysvetľujú z fyzikálnych príčin (t. j. na základe mechanistického determinizmu), namiesto vzájomného posmievania a obviňovania z povrchnosti, či bezbožnosti, snažili radšej spojiť svoje postupy, nemieri jeho výzva len proti potenciálnemu materializmu prírodovedy, ale aj proti absolutizovaniu jej mechanistického spôsobu myslenia. Nie je to výzva, ktorá by ukazovala cestu, ako prekonať tento mechanizmus, je to však v každom prípade podnet na uvažovanie o možnostiach iného spôsobu premýšľania o svete. Podnet o to cennejší, že ho nemotivuje ani apriórne odmietanie mechanizmu a už vôbec nie odmietanie prírodovedy.

Keď uvážime tieto vnútorné možnosti Leibnizovej filozofie, mohli by sme, v súvislosti s princípom predurčenej harmónie len ľutovať alebo čisto vecne skúmať, prečo sa taký

geniálny mysliteľ, akým bol Leibniz, nedokázal vyhnúť slepej uličke, vydláždenej knihami mnohých karteziánskych filozofov a teológov, prečo do nej na pohľad tak naivne vošiel. To by malo zmysel, keby tento princíp nebol jedným z vyvrcholení jeho filozofickej konštrukcie, a zároveň jedným z pilierov jeho teodicey, na ktorej si toľko zakladal, ktorá však nebola nevyhnutným logickým dôsledkom, do ktorého by museli vyústiť jeho rôzne parciálne filozofické názory. Leibnizove diela i jeho korešpondencia však naznačujú, že on sám chcel, aby sem vyústili, a že toto vyústenie považoval za úspech. A práve táto okolnosť nás pri premýšľaní o Leibnizovi najviac skľučuje. Aby nedošlo k omylu, netvrdím, že Leibnizova argumentácia teodicey je v rozpore s logikou všeobecne a s logikou jeho diela zvlášť. Vôbec nie. Ale tak, ako si jeho boh spomedzi logicky možných svetov (a tých je nekonečný počet) slobodne vybral jeden, totiž ten najlepší, vybral si Leibniz, pochybujem, že tak božsky slobodne, spomedzi všetkých logicky mysliteľných vyústení svojej filozofie to najhoršie. Pravdaže, podľa nás. Leibniz sám bol naň hrdý.

Myslím, že nik by nemohol namietat proti teologickému vyústeniu Leibnizovej filozofie, keby teologická koncepcia, ktorá mala korunovať jeho filozofiu, bola jedine možným, nevyhnutným a, povedal by som, prirodzeným vyústením. Pravdaže, z iných filozofických pozícií by bola podrobená kritike a aj my by sme k nej z nášho historického odstupe povedali svoje polemické slovo. Čo nás však u mysliteľa Leibnizovho formátu zaráža, je apologetický zámer, ktorým sa — bez toho, že by ho zmierňoval nejakým skepticizmom — nechal viesť cez všetky ťažkosti k vytýčenému cieľu, ktorým svoju filozofiu podriadil bizarným ideám teodicey. Myslitelia, ktorí nestáli a priori na tom istom stanovisku ako on, nemohli ho brať, práve pre túto tendenčnosť, dosť vážne a mohli sa neraz, ako to urobil napríklad Voltaire, vysmievať z neho i z jeho najlepšieho z možných svetov, bez toho, že by sa pousmievali pochopiť aj iné, naozaj cenné stránky, jeho diela či dokonca racionálny obsah problémov obsiahnutých v teodiceji.

To je možno tiež jeden z dôvodov, prečo sa novší bádatelia, ktorí objavili tú vrstvu jeho myslenia, pre ktoré sú príznačné snahy o všeobecnú reč a logický kalkul, všemožne snažili odlúčiť ju od diskreditovanej teodicey. Mali preto nepochybne aj vecné dôvody, lebo jestvujú určité rozdiely v Leibnizovom ponímaní niektorých pojmov (napríklad nevyhnutnosti) v jeho tzv. exoterickej a ezoterickej filozofii, ale tie sa nezdajú byť až tak podstatné. Okrem iného aj preto, že Leibniz, ako sme už naznačili, predpokladal možnosť prechodov od jednej k druhej, nepokladal ich za vylučujúce sa, absolútne nesúriteľné sústavy. Snáď aj preto, že zásluhou jeho žiakov i odporcov prevládol pohľad na neho ako na filozofa teodicey, objavili túto vrstvu jeho myslenia až tak neskoro, prakticky iba koncom minulého a začiatkom tohto storočia, hoci hannoverské rukopisy, ktoré obsahujú tieto myšlienky, prelistovalo toľko bádateľov už pred tým, ako si ich všimol Louis Couturat.

Konečne, systém teodicey sa dotýka mimoriadne závažných problémov, problému dobra a zla, ľudskej slobody, determinovanosti sveta a činov človeka atď. Je cenný i miestami pôsobivou kritikou vtedajších názorov na tieto problémy, medzi iným aj kritikou názorov k osvieteniskému materializmu sa kloniaceho Pierra Bayla. Avšak labilita domnelých pozitívnych momentov tejto časti jeho filozofie je zrejmä. Z fiktívneho finalistického „prekonania“ determinizmu vytŕča rožky predestinácia, v ulavujúcom optimizme kalvíni bez zaváhania rozpozávajú vlastne zašifrovaný zdrcujúci pesimizmus... A tak sa teodicea mení vo svoj opak.

Tieto kusé poznámky o niektorých, najmä paradoxných stránkach Leibnizovho mysliteľského odkazu, som, pravdaže, nezamýšľal ako kritiku veľkého filozofa. Chcel som len poukázať na zložitosť a protirečivosť jeho diela, na problematičnosť jeho jednoty

a na niektoré otázky i nápady, ktoré pri rozmyšľaní o tom všetkom vznikajú. Zároveň som chcel upozorniť na to, že tohto filozofa si viac ctíme, ako poznáme. Platí to nielen pre marxistickú, ale pre celú historiografiu filozofie, ktorá stále venuje Leibnizovi pomerne malú pozornosť. Z povedaného by malo vyplývať, že toto zanedbávanie je nespravodlivosťou voči nemu a ujmu pre samu filozofiu. Keď už pre nič inšie, teda nepochybne preto, že ide o originálneho mysliteľa, o tvorca učenia o monádach, jednej, ako hovorí Heinrich Heine, „z najpozoruhodnejších hypotéz, ktoré niekedy skrsli v hlave nejakého filozofa... (hypotézy), v ktorej sa už brieždi poznanie najdôležitejších zákonov, ktoré objavila dnešná filozofia“.

ZÁKLADNÉ PRINCÍPY LEIBNIZOVEJ TEÓRIE POZNANIA

JÁN KOCKA

Leibnizova noetika zapadá harmonicky do jeho celkového filozofického systému a možno ju jednoznačne určiť ako racionalizmus. Pravda, aj sám racionalizmus môže byť vnútorne diferencovný, s rozdielnym riešením určitých čiastkových otázok. Je rozdiel napríklad medzi Platonovou, Descartovou a Leibnizovou noetikou, no jednako východiskové predpoklady a princípy sú tie isté, ktoré vytvárajú podstatu racionalizmu.

I keď sa nedá povedať, že by z východiska racionalizmu vyplýval nevyhnutne ontologický systém objektívneho idealizmu a naopak, predsa z dejinnej retrospektívy vyplýva, že racionalizmus bol spravidla teóriou poznania idealizmu, predovšetkým objektívneho, ale prípadne i subjektívneho, ako to bolo u Kanta. Naproti tomu empirizmus býval súčasťou materialistických systémov, takže boj medzi idealizmom a materializmom sa v teórii poznania prejavoval polemikou medzi racionalizmom a empirizmom.

Prečo je to tak, vysvitne z rozboru základných koncepcií a východísk jedného i druhého smeru. Racionalizmus postuluje alebo aspoň podporuje predstavu existencie nadzmyslového sveta stálych a večných právd, degraduje význam a obsah zmyslového poznania a napokon hypostazovaním rozumu a jeho chápaním ako nehmotnej duchovnej substancie, duše, priamo zdôrazňuje zásadný substancionálny rozdiel hmoty a ducha.

Empirizmus zdôrazňovaním primárnosti zmyslových dát, zmyslovosti, ktorá je jedným zo základných znakov hmotnosti, jej verifikácie, upriamoval pozornosť práve na názorné kvality skutočnosti, bol a je nepriateľský voči mystickým predpokladom a interpoláciám. Empirizmus je teda teóriou poznania realistického a naturalistického svetonázoru, aj keď jeho základný historický zmysel sa v dôsledku určitej absolutizácie môže obrátiť proti nemu, ako sa to stalo v diele G. Berkeleya. Objasnenie možnosti takejto transformácie si vyžaduje podrobnejší a konkrétny rozbor prameňov, ale to nič nemení na zásadnej historickej tendencii a príslušnosti racionalizmu a empirizmu k ontologickým smerom.

Spor racionalizmu a empirizmu je odveký a zdá sa, že ostane „večným“ filozofickým problémom. Vynára sa v nových podmienkach ako výraz širších zápasov a spoločenských súvislostí. Kritika scholastiky v Baconových dielach a rozpracovanie na empirikom základe založenej induktívnej metódy je oživením starého sporu začiatkom novoveku. Rozvoj empirizmu ako celkovej orientácie vo vedeckej metodológii je bezpochyby jav pokrokový a je nevyhnutným predpokladom rozvoja modernej vedy. Avšak ani o racionalizme nemožno povedať, že je jednoznačne reakčný. Novoveký racionalizmus, najmä v Descartovom diele, so svojím zdôrazňovaním subjektívnej evidencie a subjektív-